

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Távol az Araráttól

Örmény kultúra a Kárpát-medencében

Távol az Araráttól

Örmény kultúra a Kárpát-medencében

A Budapesti Történeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiállítása
2013. április 5 – 2013. szeptember 15.

Kiadja az Országos Széchényi Könyvtár és
a Budapesti Történeti Múzeum

A kiállítást rendezte és a katalógust szerkesztette:
KOVÁCS BÁLINT, PÁL EMESE

A kiállítás szakmai koordinátorai:
BOKA LÁSZLÓ (OSZK), FARBAKY PÉTER (BTM)

A kiállítás munkatársai: BIRTALANNÉ JANKÓ MELINDA,
KÁDÁR KRISZTINA, KINCSES ATTILÁNÉ, KÓTÉL EMÓKE,
MOLNÁRNÉ ACZÉL ESZTER, SÁGHI ILONA, TENGERDI KATA

A kiállítás belsőépítészeti terve: MAKK ATTILA

A kiállítást kivitelezte: Budapesti Történeti Múzeum Üzemeltetési
Osztálya, KOROMPAY OLIVÉR vezetésével, az Arkasz 2002 Kft.,
PÁTKAI SÁNDOR vezetésével, valamint BODNÁR ZOLTÁN,
CSÁTI CSABA, GYÜRKY LÁSZLÓ, SZILÁGYI ZSOLT

Kiadói programvezető: BOKA LÁSZLÓ

A katalógust tervezte: LENGYEL JÁNOS

Olvasószerkesztő: BUDAI-KIRÁLY TÍMEA

Fotók:

Bakos Ágnes és Tihanyi Bence
BTM Kiscelli Múzeum Fotótára
Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és
Szolgáltatási Központ
Ministerul Afacerilor Interne, Arhivele Naționale,
Serviciul Județean Cluj
Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár
valamint Balabanyan Hari, Erős Zoltán, Mihály Melinda,
Pakó László

A kiállított dokumentumok és műtárgyak őrzőhelyei:

Budapest, Hadtörténeti Múzeum
Budapest, Iparművészeti Múzeum
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum
Budapest, Néprajzi Múzeum
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség
Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria
Gyergyószentmiklós (Gheorgheni), Örmény Katolikus Plébánia
Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség
Nyíregyháza, Jósza András Múzeum
Szamosújvár (Gherla), Örmény Katolikus Plébánia
Szépvíz (Frumoasa), Katolikus Plébánia
valamint a két rendező intézmény és magángyűjtők

Támogatók:

Nemzeti Kulturális Alap, Budapest
Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur
Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig, (GWZO)
Bundesministerium für Bildung und Forschung (BMBF),
Berlin
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Budapest
Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség
Külügyminisztérium, Budapest
Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, Budapest
Fővárosi Örmény Önkormányzat, Budapest
Budapest Főváros II. kerületi Örmény Nemzetiségi
Önkormányzat
Budapest Főváros Ferencvárosi Örmény Nemzetiségi
Önkormányzat
Budapest Főváros XII. kerületi Örmény Nemzetiségi
Önkormányzat

Köszönetnyilvánítás:

Bernád Rita, Blaumann Ferenc, Borbély András, Daniela Toader,
Demeter Zsuzsanna, Diramerján Artin, Dragoș Drăgan,
Armenuhi Drost-Abgarjan, Esztegar János, Gábor Zoltán,
Gödölle Mátyás, Granasztói Péter, Grigor Grigoryan,
Hegedűs Enikő, Hernádi György, Horváth Pál, Issekutz Sarolta,
Jakubinyi György Miklós, Józsa Júlia, Paula Ivan, Király Attila,
Kiss Margit, Koppán Orsolya, Kovács András, Kránitz Péter Pál,
Laár Erika, Lakner Mónika, Lukács Balázs, Madár Xiména,
Hakob Matevosyan, Monok István, Nagy Istvánné, Nuber Noémi,
Ördög Edit, Őze Sándor, Papp Sándor, Péter Attila, RácZ Szabó
Katalin, L. Simon László, Szabó Krisztina, Szakács Endre,
Laura Troșan, Pakó Klára, Pásztor Emese, Perger Péter,
Pröhle Gergely, RácZ Zsuzsanna, Redlné Kordics Márta,
Simon J. Zaven, Szentkirályi Miklós, Szilágyi Lőrinc, Tasnádi
Zsuzsa, Tereyné Toronyi Szilvia, Tóth Zsuzsanna, Vecsey Ádám,
Zakariás Antal Dirán

www.oszk.hu / email: kiadvanytar@oszk.hu

ISBN 978-963-200-608-6

Nyomdai előkészítés: Frank and Nobel Kft. – Wilhelm Zsolt
Nyomta: Nalors Grafika Kft.

Felelős vezető: Szabó Gábor

Felelős kiadó: Dr. Sajó Andrea főigazgató (OSZK)
Dr. Bodó Sándor főigazgató (BTM)

Tartalom

Előszó	7
<i>Pál Judit</i> Az erdélyi örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig	9
<i>Nagy Kornél</i> Az erdélyi örmények vallási uniója Oxendio Virziresco unitus püspök portréja	17
<i>Armenuhi Drost-Abgarjan</i> „Isteni láng és pokoltűz között” Örmény írásművészet és könyvkultúra	29
<i>Meliné Pehlivanian</i> Velencében kezdődött A korai örmény könyvnyomtatás rövid története 1512–1800	35
<i>Perger Péter</i> M. Tótfalusi Kis Miklós örmény betűi	44
<i>Kovács Bálint</i> Örmény könyvkultúra és örmény irodalmi értékek a Kárpát-medencében	53
<i>Tamáská Máté</i> Kultúrák szintézise Szamosújvár városképében	65
<i>Pál Emese</i> Az erdélyi örmények szakrális művészeti emlékei	73
<i>Iffj. Bertényi Iván</i> Örmény származású politikusok a dualizmus kori Magyarországon	85
<i>Kránitz Péter Pál</i> Az új otthon Örmény menekültek Magyarországon az örmény népirtás után	104
KATALÓGUS	109
A katalógus rövidítéseinek feloldása	182
A kötet szerzői	184

անոյ Էղիցի բալ Եկրճեյ

առաւմանց :

Իբազում ճեկն հոսեց
Եւրջ Եւռախանջ լնոյ

լեւալք :

այլ ճանգնու

ցեալ փարիս

Էցեքն առին

Եւրջ հարոյ զնո

ճանն Է լեկ որպէս

զնիցեկն նմա յորտպայք

բան իւք :

առաւման առնա

Előszó

Az Ararát hegye mint örökös viszonyítási pont és mindenkori menedék kettős jelképe az örmények példaértékű hagyományőrzésének. Az örmény diaszpórák példája szerte a világon mutatja, hogy távol az anyaföldtől, akár nyelvvesztés ellenére is, a közösségi kultúra és az identitás megőrizhető, megtartható. Az örmények kultúrája nemcsak a Kaukázusban hangsúlyos ma sem. Jelenléte a történeti Magyarország területén, a Kárpát-medencében sok száz évre visszavezethető. A Kárpát-medencei örménység történeti, kulturális, művelődéstörténeti értékeinek szakmai értékelésére, bemutatására jött létre az a tárlat, mely leginkább a kultúra megtartó erejéről és az értéktelenség magyar és örmény közös évszázadairól kívánt szólni.

Kiállításunk gondolata néhány éve, Kovács Bálint történész, armenológus és az Országos Széchényi Könyvtár szakembereinek egymásra találásával, együttműködésével fogant, abból a jeles és számon tartott alkalomból, hogy Velencében 500 éve, 1512/1513-ban kinyomtatták az első öt örmény könyvet. 2011-ben azután, az előkészületek során a kezdeti könyv- és művelődéstörténeti tematika kibővült a Kárpát-medencei örmény kultúra teljes területére, s a Budapesti Történeti Múzeummal való együttműködés eredményeként a BTM Vármúzeumának földszinti időszaki nagy kiállítóterében került megrendezésére a két társintézmény összefogásával.

Örmények a Kárpát-medencébe nagyobb számban a 17. század folyamán vándoroltak be, akik elsődlegesen Erdélyben, Szamosújváron, Gyergyószentmiklóson, Erzsébetvárosban, és Szépvízen telepedtek le, több esetben saját városokat is létrehozva. A későbbi századokban az egész Kárpát-medencében elterjedtek, ahol a szülőföld örökségét az itt talált kultúrával ötvözték. Városaik, épített örökségük, művelődésük, könyvkultúrájuk és az általuk létrehozott magyarörmény kulturális paletta sajátos műalkotásai mind-mind érdemesek arra, hogy a szélesebb hazai és külföldi közvélemény, illetve a budapesti kiállítás-látogatók megismerjék. Mindezen túl, a most bemutatott Kárpát-medencei örmény kincsek egy értékes szegmense eddig jórészt rejtve maradt nem csupán a közvélemény, de a szűkebb tudományosság előtt is. A kiállításon több olyan műtárgyat, dokumentumot sikerült a nagyközönség elé tárni, amelyek eddig jószerével eldugott, elfelejtett padlások mélyén, plébániák hűvösében várták a szakszerű feltárást és restaurálást. A kiállítás létrehozása ezért egy, a lipcsei Egyetem GWZO intézete által támogatott tudományos programmal is társult, amelynek fő eredménye a kiállítás megnyitásakor rendezett nemzetközi tudományos konferencia volt az Országos Széchényi Könyvtárban (2013. április 5–6.).

A kiállítás és e szakmai tanulmányokkal dústott katalógus a két társintézmény együttműködésén túl a Nemzeti Kulturális Alap és a lipcsei GWZO támogatásával jött létre, de a hazai örmény kisebbségi önkormányzatok is erejükhöz mérten támogatták a rendezvényeket. A műtárgyak egy jelentős részét erdélyi örmény plébániák gyűjteményéből kölcsönöztük, a gyulafehérvári Római Katolikus Érsekséggel mint partnerintézménnyel való együttműködés eredményeként, a további műtárgyakat a budapesti Örmény Katolikus Lelkészség és budapesti és nyíregyházi közgyűjtemények bocsátották rendelkezésünkre. Segítségüket ezúton is köszönjük, éppúgy, mint Stefan Troebstnek, a Lipcsei Egyetem professzorának, a kiállítás két kurátorának, Kovács Bálint történésznek és Pál Emese művészettörténésznek a munkáját.

Budapest, 2013. júniusában

Boka László
tudományos igazgató
Országos Széchényi Könyvtár

Farbaky Péter
főigazgató-helyettes
Budapesti Történeti Múzeum

ՍՈՂՈՄՈՆ ԵՒ ԱՍԿԱՏՈՒՐ ՉԻՄԱՅԵԱՆ
ՉԻՆԵՑԻՆ ԶԱՅՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ 1823.
ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ 1851. 1897. 1871. 1899.
ԵՒ ՆԿԱՐԱԳԻՆԵՑԱԻ Ի ՓԱՌԻՍ ԱՅ 1901.

Az erdélyi örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig

Pál Judit

Az örmények betelepítése Erdélybe

Az örmény népesség jelentős része a középkor óta diaszpórában él. Szétvándorlásuk különböző időszakban és útvonalakon történt. Európában és Ázsiában szinte nincs fontosabb kereskedelmi telephely, ahol ne élt volna néhány örmény család is az elmúlt évszázadokban. Régióinkban először a Krím-félszigeten telepedtek le, ahonnan később továbbvándoroltak, főképp Lengyelország felé. Miután Kaffát elfoglalták a törökök, a 15. század második felében a krími örmények nagy része Lengyelországba menekült, ahol jelentős kiváltságoknak örvendtek, és fokozatosan a kezükbe került Lengyelország keletre irányuló kereskedelme. Gazdagságukat főleg a fűszerkereskedelemben betöltött fontos szerepüknek köszönhatték. Galíciában a 13. század óta folyamatos az örmények jelenléte, központjuk Lemberg volt, ahol az örmény püspök is székel. Valószínűleg Galícia volt a kiindulópontja az örmények továbbterjedésének a régióban.¹

Moldvában az örmények megjelenését igen korai időszakra tehetjük, feltehetően már a 14. században fontos tényezőt jelentettek az akkor alakuló állam életében, főképp ami a kereskedelmet illeti. Az örmények Erdélybe való telepedését ennek ellenére egyesek a valósi üldözések számlájára írják, mások szerint a fő indítók politikai vagy gazdasági természetű lehetett. 1672-ben és a közvetlenül megelőző években a török-lengyel harcok Moldova területén is zajlottak, s a dúlások szintén hozzájárulhattak az örmények áttelepülés-

séhez. Ráadásul a török támadások miatt a Fekete-tengert a Balti-tengerrel összekötő kereskedelmi útvonal bizonyos időre Erdély területére tevődött át.²

A történelmi hagyomány az örmények erdélyi megtelepedését az 1672. évhez köti, és a fent említett események hatására a moldvai örmények egy nagyobb csoportja ekkor költözött be Erdélybe. Azonban nem jöttek ismeretlen országbá: kereskedelmi kapcsolataikra Erdéllyel jóval korábbi időszokról vannak emlékeink. 1399-ben IX. Bonifác pápa már említette – más „hitetlenek” mellett – a brassói örményeket is, akik valószínűleg a levantei kereskedelemben érdekelt szász kereskedőkkel álltak kapcsolatban. A törökök balkáni előretörését követően aztán egyre inkább részt vettek Erdély külkereskedelmében. A lengyelországi és moldvai örmények mellett megjelentek a tőkeerős konstantinápolyiak is, akiknek nagy szerepük volt abban, hogy az örményeknek sikerült megszerezniük a marhakereskedelem monopóliumát.³ Az 1529–30-as években a brassói számadáskönyvekben több örmény név is felbukkan, viselői szintén külkereskedelemmel foglalkoztak.⁴

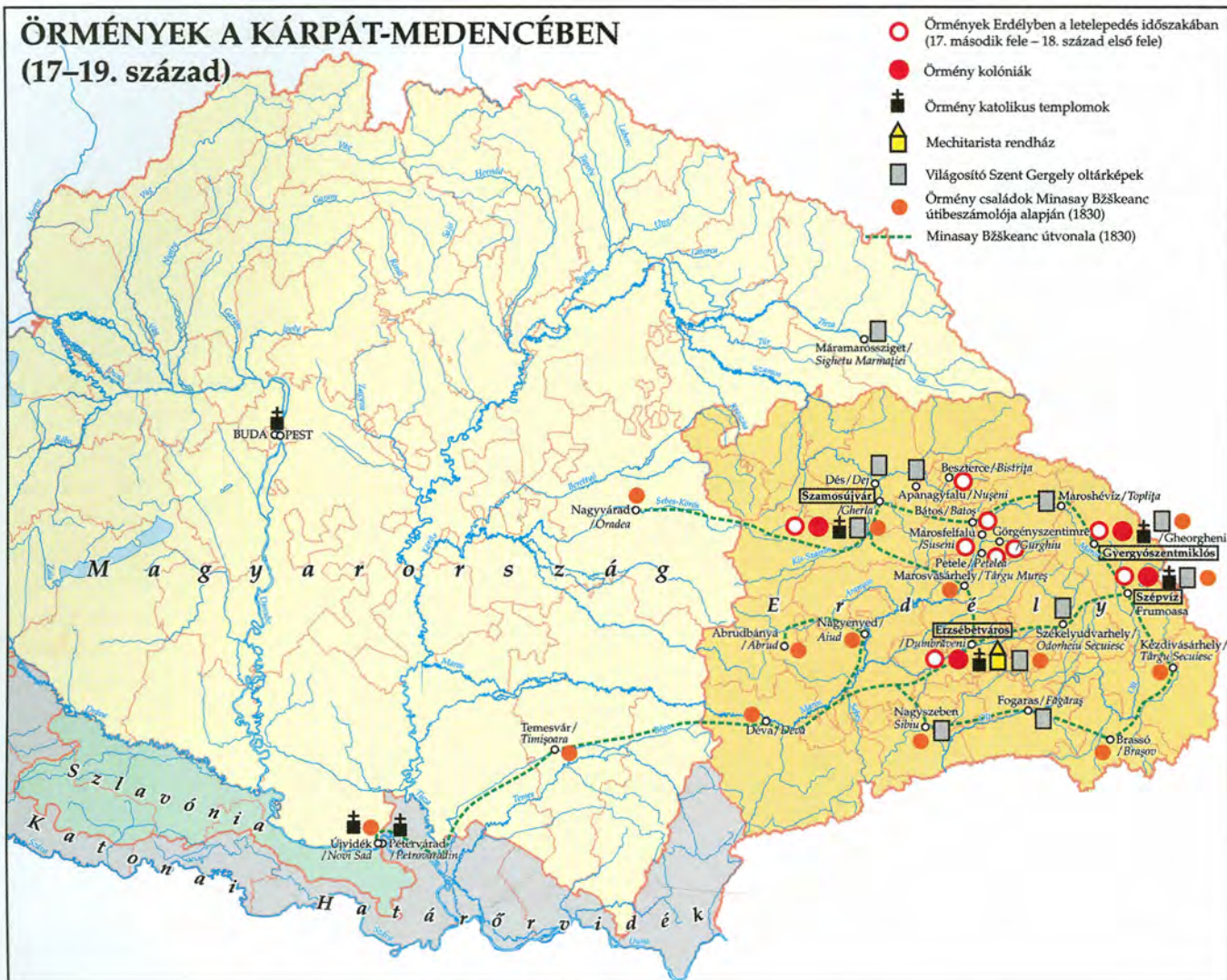
A fejedelemség korában aztán egyre gyakrabban történik említés róluk. 1600. november 4-én az erdélyi országgyűlés elfogadta a „görögök, oláhok, dalmaták, örmények” elleni törvénycikkelyt, amely büntetést helyezett kilátásba azokkal szemben, akik közülük áruikat nem a kijelölt helyen árusították. 1632-ben szintén törvényben szabályozták az örmény, görög, szerb, bolgár, dalmata és más kereskedő elemek részvételét a fejedelemség kereskedelmében.⁵

A bevándorlás tehát nem köthető csak egyetlen időponthoz, jóval korábban megkezdődött az 1672. évnél és sokáig lassú beszivárgás formájában történt. Ilyen előzmények után jött át valószínűleg az örmények egy nagyobb csoportja 1672-ben, vagy a közvetlenül

◀ 1. *Az örmények mint templomalapítók: a Simay család tagjai (Solomon ew Asvatowr Simayean) az első erdélyi örmény katolikus kötemplom, a szamosújvári Salamon templom (1723–1725) falképén*

ÖRMÉNYEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN (17–19. század)

megelőző években, Moldvából az általuk jól ismert szorosokon, és telepedett le kezdetben ezek közelében – Besztercén, Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen, Görgényszentimrén, Petelén, Marosfelfaluban és az Apafi-birtokon, Ebesfalván – kapcsolatban maradván moldvai rokonaikkal. Apafi Mihály fejedelem szívesen fogadta őket; egy részüket ebesfalvi birtokán telepítette le, és ezek tőle, valamint fiától, II. Apafi Mihálytól különböző kiváltságokat is kaptak: a szabad bíróválasztás jogát, szabadon kereskedhettek, kereskedelmi ügyekben a görög kompániához fellebbezhetek.⁶ Besztercéről azonban, ahol az örmények vezető rétege telepedett le

– köztük Minasz püspök is –, a szászok egy pestisjárvány ürügyén 1712-ben kiűzték a nemkívánatos konkurenciát.⁷ Az itteni örmények – a vezető réteggel együtt – a kiűzést követően költöztek át Szamosújvárra, és itt megalapították az erdélyi „örmény metropolit”, amely az egyetlen terv alapján épült város Erdélyben. Barokk épületei, templomai szintén sajátos szintet képviselnek és mutatják egykori lakóinak jólétét.⁸

Bár kezdettől fogva élveztek kiváltságokat, nem sikerült általános privilégiumot szerezniük. A 18. század elején megpróbálták Erdély három rendi nemzete mellett külön nációnként való elismerésüket kieszkö-

zölni az udvarnál, ez azonban nem járt sikerrel. Szamosújvár 1726-ban, Ebesfalva 1733-ban kapott kiváltságlevelet III. Károlytól – ez utóbbi település akkor kapta Erzsébetváros nevét is. Szamosújvár 1736-ban zálogba vette a szamosújvári uradalom maradvékát. 1758-ban pedig Erzsébetváros vette meg – a rendek tiltakozása ellenére – az ebesfalvi uradalmat Bethlen Gábor kancellártól.

A kezdetben egységes örmény *compania* előbb kétévált, belső (Szamosújvár) és külső (Erzsébetváros központtal) *companiára*, majd a 18. század végén ez utóbbi is szétforgácsolódott. A székelyföldi örmények hosszú ideig az erzsébetvárosi örmény bíró joghatósága alatt álltak, de már az 1715. évi összeírás külön említette a gyergyószentmiklósi és a csíkszépvízi örmény bírót is, fellebbezési fórumuk azonban a 18. század végéig az erzsébetvárosi tanács maradt. Bár e két kisebb helységnek nem sikerült a Szamosújvárhoz és Erzsébetvároséhoz hasonló privilégiumokat elérniük – amelyek II. Józseftől szabad királyi városi rangot kaptak –⁹ a széktől való bizonyos fokú önállóságukat viszont elismerték.

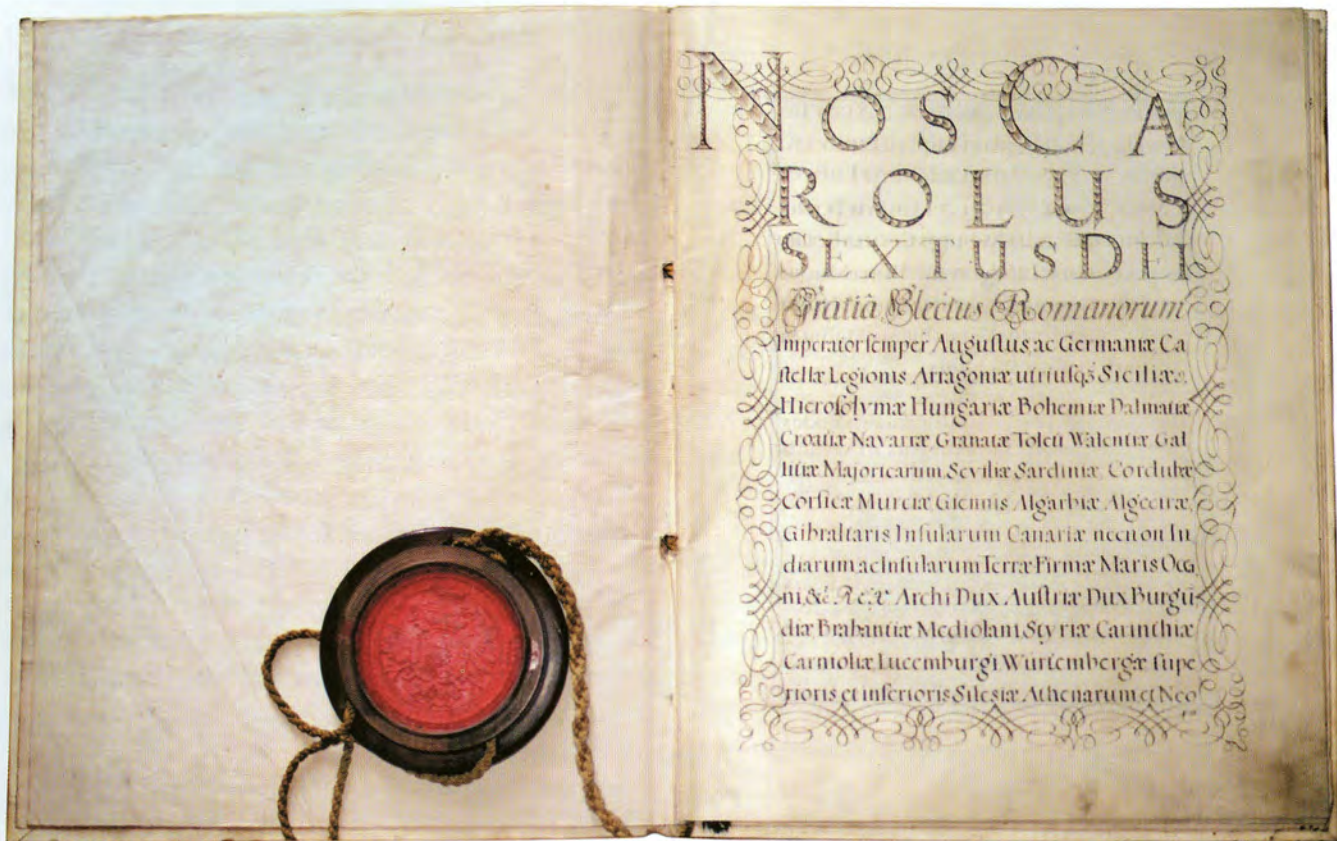
2. „Arjanagir” – Erzsébetváros igazgatási könyve a 18. századból
Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár, 88/g, 1. doboz

Az erdélyi örmények lélekszáma

A hagyomány 3000 örmény család beköltözéséről tud. Még a nemrég megjelent munkákban is a fenti számot találjuk vagy ennek némileg a „józan ész” alapján mérsékelt változatát. A betelepedés idejéből, sajnos, összeírások nem maradtak ránk, így a 18. század eleji összeírások alapján kell következtetnünk a néhány évtizeddel korábbi állapotokra is. Anélkül, hogy az örmények szerepét Erdély gazdasági életében csökkenteni kívánánk, a 3000-es számot alaposan mérsékelnünk kell: a beköltöző családok száma 300 alatt lehetett, hiszen 1715-ben is mintegy 220–240 örmény család élt Erdélyben, és a 3000-et valószínűleg soha nem érte el a családok száma.¹⁰ Ezzel összefüggésben talán érdekes megjegyezni, hogy a 3000-es szám más mitikus történetekben is előfordul, így például Kézai Simon krónikája nyomán a székelyek hun eredetének mítosza is Csaba királyfi 3000 hunjáról tud, akik a vesztes csata után a Csigla mezején húzták meg magukat és ők lettek a székelyek ősei.

Az örmény lakosság fluktuációja kezdetben meglehetősen magas volt. A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc pusztításai demográfiai hanyatlást vontak maguk után. Ebesfalva leégett, és a szájhagyomány szerint a lakosság egy része visszaköltözött Moldvába, Szépvizet pedig a hagyomány szerint a tatárok dúlták fel a 17. század végén és hurcolták el a lakosságot. A népességmozgás nagyon erős lehetett a 17–18. század fordulóján, és később is jelentős maradt egészen a 18. század közepéig. Ha a századfordulón alighanem a Moldvába visszatelepülők voltak többségben, a harcok lecsendesülésével az ellenkező irányú mozgás, az Erdélybe való bevándorlás lett sokkal jelentősebb, és folyamatosan zajlott a 18. század első harmadában, de még utána is a század közepéig, sőt szórványosan még később is, miközben 1710 után a kivándorlás már nagyon csekély lehetett. A betelepülők túlnyomó többsége Moldvából jött, valószínűleg a családi összeköttetések révén, néhányan pedig Lengyelországból.¹¹ Érdekes megemlíteni ebben az összefüggésben, hogy 1768–69-ben Mária Terézia környezetében felmerültek tervek az orosz–török háború kapcsán örmény menekültek letelepítésére Máramaroson. Az örmények

3. III. Károly magyar király (1711–1740) kiváltságlevele Szamosújvár részére

odacsalogatása kezdeti sikereket ért el, 1769-ben néhány lengyelországi örmény család tényleg áttelepedett a máramarosi városokba. Bécsnek azonban még vérmesebb tervei voltak: máshova is kívántak örmény menekülteket letelepíteni, ezért a királynő jelentős kiváltságokat ígért nekik. Az udvar különösen pártfogolta őket: részben nagyon jól beleillettek a merkantilista gazdaságpolitikába, előnyt jelentett katolikus vallásuk is,¹² másfelől a zsidókat és a török alattvalókat kívánták velük kiszorítani a keleti kereskedelemről. Az erdélyi Kincstartóság is foglalkozott a kérdéssel, de az örmény települések túlnépesedésére hivatkozva nem akartak újabb örményeket befogadni. Végül a telepítési akció a kezdeti kisebb sikerek után eredménytelen maradt: részben azért, mert a harcok lecsendesülésével az örmények sem akartak tömegesen áttelepedni, részben pedig a hatóságok passzív ellenállása miatt.¹³

Az örmények Erdély gazdasági életében

Az örmények Erdélyben is, mint máshol Kelet-Európában, kereskedelemmel és kézművességgel, ezen belül főleg bőrfeldolgozással foglalkoztak. Az erdélyi örmény társadalomban volt egy viszonylag szűk, de gazdag és sikeres kereskedőréteg, egy jelentős, főleg tímárokból és kalmárokból álló középréteg, a családfők egy része pedig szerény körülmények között űzte az ipart vagy kereskedést. Gyakori volt a kettős vagy hármas foglalkozás is, hiszen a tímár és mészáros szakmák szoros kapcsolatban álltak az állat- és bőrkereskedelemmel.¹⁴

Elsősorban azonban a marhakereskedelemre specializálódtak; Erdélyből, de jelentős számban Moldvából és Havasalföldről vásárolták fel a szarvasmarhát, majd felhizlalva adták tovább Pest, és főleg Bécs

piacain, jelentős szerepet töltve ezzel be Bécs húsellátásában. Egyes források szerint ennél messzebb, a délnémet és itáliai városokig is eljutottak az örmény marhakereskedők. A 18. század első feléből Erdély külkereskedelméről fennmaradt hézagos adatok azt mutatják, hogy az állatexportot képviselte a teljes kivitel több mint felét és ennek 90%-át a szarvasmarha exportja tette ki, ezt pedig jórészt az örmények monopolizálták.¹⁵ Erdély akkori elég fejletlen, és főleg a külkereskedelemre specializálódott kereskedőrétegének jelentős hányadát tették ki az örmények. Tőkeerőre nézve is legalább ilyen súlyt képviselnek a 18. század folyamán, hiszen már röviddel a betelepedésük után, 1700-ban ugyanannyi adót fizettek, mint a szebeni, és háromszor annyit, mint a brassói görög kompánia.

Jól rávilágít kereskedelmi módszereikre egy 19. század eleji szerző, aki leírta, hogyan vásárolták fel az örmények a szarvasmarhát részben Moldvában, hogyan hizlalták fel bérbe vett vagy saját legelőiken Erdélyben és az Alföldön, majd nagyobbrészt Bécsben értékesítették rövidlejáratú váltók és kötvények ellenében, és ezekre aztán árut vásároltak. Azok, akik kizárólag csak a marhakereskedésre szakosodtak, átadták a váltókat más örmény kereskedőknek, akik Bécsben bevásároltak, majd otthon eladták áruikat, ebből kifizették a marhakereskedőket, akik aztán ezt új állatok beszerzésére fordították, és kezdődött a körforgás előlről. Ennek több előnye is volt, például nem kellett sok készpénzzel járniuk-kelniük, mikor szükségük volt, mégis nagy összeg fölött rendelkezhetek, anélkül, hogy hitelhez kellett volna folyamodniuk; azon felül sokkal nagyobb árukészletük volt, mintha csak a saját erejükre lettek volna utalva.¹⁶

A kiskereskedelem betöltött szerepük a vidék életében legalább ilyen fontos. A szegényebb örmények vándorkereskedőként járták az országot a Pestről és máshonnan beszerzett portékával. Különösen a Székelyföldön „örmény” és „kereskedő” szinonimává váltak, de megtalálhatók voltak Erdély minden jelentősebb településén. 1755-ben báró Kemény Ádám kéri a szamosújvári főbíró, hogy hirdesse ki az új pusztakamarási vásárt, „minthogy az örménységből szokott a sokadalmak lelke állani”.¹⁷ A múlt század közepén Benkó Károly feljegyezte, hogy Gyergyószentmiklósnak „40-nél

több singes s más árukkal rakott boltjai léteznek, – kereskedését nagyobbára Örmények folytatták”.¹⁸

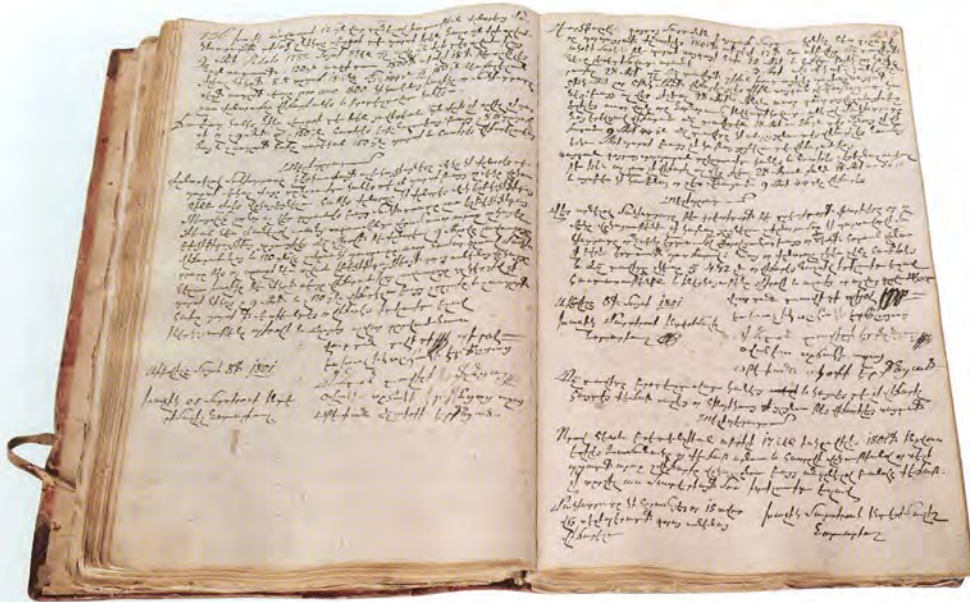
Az örmények hamarosan megtelepedésük után szétrajzoltak, ahogy Orbán Balázs írja „szétterjedtek ők az ország minden városába; mivel pedig a magyar földművelő, kereskedéshez nem értő s azt balul lenéző nemzet volt, ők a kereskedést csaknem mindenütt kezeikbe véve felgazdagodtak, meglépesedtek”.¹⁹ Az örmény kereskedők már a 18. századtól béreltek az Alföldön állathizlálásra alkalmas pusztákat, gyakran meg is vásárolták ezeket, és ezek a gazdag kereskedők nemességét is szereztek maguknak. A 19. század elejétől pedig egyre többen telepedtek át oda, ezáltal az örménység éppen a leggazdagabb és legmobilisabb réteget veszttette el.

Az örmények másik fő tevékenységi ága a bőrfeldolgozás volt. Az örmény tímárok már korán társa-

4. A szamosújvári tímár céh alapszabályzata (1700), Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár, 339/f, 1. doboz

5. A gyergyószentmiklósi Mercantile Forum jegyzőkönyve. Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár, 612/d, 1. doboz

ságba tömörültek; 1709-ben említik az örmény tímárcéhet Erdélyben, amely egy lengyelországi örmény társaság mintájára alakult, és bár szabadalomlevél híján, de teljesen az igazi céhek mintájára működött.

A 18. század közepén a gyergyószentmiklósi örmény tímárcéh úgy folytatta tevékenységét „mintha valóságos privilégiumok volna”, a céhmestert évente választották, szabályozták a bőrök vásárlását, eladását, a vásárokra vihető bőrök számát stb. A gyergyószentmiklósi örmények nagy része tímár volt, ezért is versenyezhettek a szamosújváriakkal.²⁰ 1760 táján több mint százán üzték ezt a mesterséget, a század végén pedig már 160-an. 1800 körül a tíz vagy több munkással dolgozó tímárfabrikák száma meghaladta a húszat, ezen kívül még volt több kisebb műhely. Számuk azonban a 19. században egyre csökkent, 1820-ban már csak tíz műhelyt találunk. A hanyatlás fő oka a divat megváltozása, hogy „az egész világ megpapucsozott” – ahogy ezt szemléletesen írják a Mercantile Forum jegyzőkönyvében.²¹

A marhakereskedelem mellett, és ennek visszaesésével a gyergyói örmények fokozottabban kezdtek rátérni a fakereskedelemre. A Keleti-Kárpátok erdőségei erre jó lehetőséget biztosítottak. A Maroson való tuta-
 jozásra már a fejedelemség korából vannak adataink, a 18. század végétől aztán a gyergyói fakereskedelem

mindinkább az örmények kezébe került. Saját vagy bérelt fűrészmalmon vágatták a deszkát. Nagy mennyiségben vásároltak a parasztoktól is, és vagy a Maroson úsztatták le Aradig, Soborsinig, vagy a Kis-Besztercén Moldva felé, majd a Szereten és a Dunán Galacig, ahol értékesítették, sokszor görög, török vagy román kereskedők közreműködésével. A gyergyói deszkák sokszor Konstantinápolyig is eljutottak.

Gazdasági tevékenységükből következően az örmények voltak a modern pénzforgalom egyik meghonosítói a nagyrészt természeti gazdálkodást folytató Erdélyben, főként pedig a székely székelyekben. 1803-ban a Gubernium arra intette a gyergyószentmiklósiakat, hogy igyekezzenek oltalmazni az örményeket, „akik azon székben a pénznek forgását nem kicsin mértékben segítik”.²² 1834-ben a gyergyószentmiklósi Mercantile Forum egy beadványban fordult a székely közösséghez, amelyben kifejezték reményüket, hogy a székelyek be fogják látni: az örmények „itten való megtelepedése nincsen a helybéli birtokos lakosoknak károkra, hanem inkább hasznokra: mert akármi eladója legyen is a n(eme)s közönségnek, azt leginkább a tiszta pénzen élő örmény lakosok szokták megvásárolni”.²³

Hogy az örmények gazdasági tevékenységük révén a városiasodást is elősegítették, arra éppen e két székelyföldi telepük a jó példa. Íme, hogy mutatja be Or-

bán Balázs Szépvizet a múlt század közepén: „Szépvíz sokadalmakkal és hetivásárokkal bíró falu csak, pedig sokkal városiabb külleme van, mint a város névvel fennelgő Csík-Szeredának, téres piacán több emeletes ház és bolt, s élénk kereskedelmi mozgalom, mit az itt lakó és vállalkozó szellemü örmények idéznek elő”.²⁴

Ha össze szeretnénk foglalni, hogy mit jelentettek az örmények Erdély gazdasági életében, ezt talán legjobban Michael Lebrechtnek 18. század végén írt jellemzése érzékelteti: „A görögök és az örmények olyanok az erdélyi államszervezetben, mint az érverés az emberi testben. Bővérőségét éppen úgy jelzik, mint a lázat. Arckifejezésükről egész pontosan le lehet olvasni, hogy az állam egészséges-e vagy pedig sorvadás emészti.”²⁵

Az örmények beilleszkedése és identitásuk alakulása

Az örmények tehát a 17. század végétől sikeresen integrálódtak Erdély társadalmába,²⁶ és jelentősen hozzájárultak a fejedelemség gazdasági életének fellendítéséhez és a városfejlődéshez. Bár az erdélyi örmények is közvetítő kisebbségként jelentek meg Erdélyben, mégis némileg más pályát futottak be, mint a hasonló csoportok. A 17. század utolsó harmadában történt tömeges betelepedésük után az integrálódás folyamata elhúzódott az egész 18. századon keresztül. A központi hatalom támogatását élvezve erőfeszítéseket tettek a domináns csoportba való integrálódásra, ugyanakkor azonban megőrizték kulturális identitásukat. Az erdélyi alapvetően agrártársadalom lévén, ők mint kereskedők és kézművesek idegen testet képeztek, köztes pozíciót foglalva el a nemesek és a parasztok nagy tömege között. Idegenek voltak nemcsak etnikailag, nyelvileg, szokásaikban, hanem idegen volt foglalkozásuk, mentalitásuk is. Idegenségük gyanús volt, félelmet váltott ki. Ismerősek a szakirodalomból a hagyományos társadalmak ellenérzései a kereskedőkkel szemben, aki nézetük szerint nem végez hasznos tevékenységet, hanem csak „kizsákmányolja” mások munkáját. Bár az együttlélés Erdély más népeivel általában békés-

nek mondható, kezdetben az örményeket meglehetősen bizalmatlansággal fogadták. A 18. században még szép számmal találunk a fentiekhez hasonló negatív sztereotípiákat a forrásokban. Ez azonban fokozatosan adta át a helyét a pozitív megítélésnek a magyarok részéről. Az örmények elvesztették azokat a negatív tulajdonságaikat a magyarok szemében, amelyek általában a közvetítő kereskedelemben résztvevő népcsoportokat szokták jellemezni.

Integrálódásukat kétségkívül elősegítette a vallási unió.²⁷ A változás okait másrészt az örmények zárt csoportjának bomlásában és a meginduló asszimilációs folyamatban kereshetjük. A gazdag örmény réteg nemesi címeket szerzett, és életmódjában is fokozatosan hasonult a nemességhez. Egy fontos impulzus volt, hogy az 1791. évi erdélyi országgyűlés a rendi magyar nemzet kebelébe iktatta be őket, pontosabban két szabad királyi városukat (Szamosújvárt és Erzsébetvárost). A szamosújváriak megjegyezték, hogy eleiket is „az ország és annak népesítéséből, s a kereskedésnek virágzásából kifolyó boldogságra való törekedés” miatt fogadták be, s érdemeikre való tekintettel kérték, hogy a magyar nemzethez kapcsolják, „akinek környékeiben lakunk, akinek erkölceit követni igyekeztünk, öltözetét viseljük, törvényeivel élünk”.²⁸

A székelyföldi örmény közösségekben már a 18. század végén megindult a nyelváltás, a nyelvi magyarosodás, ez a két szabad királyi városban – a nagyobb

6. Szépvíz látképe a 20. század elején

közösség, a kiváltságok és az örmény nyelvű iskoláknak is köszönhetően – csak a 19. században következett be. A 19. században a kulturális és strukturális asszimilációt követte az identifikációs asszimiláció folyamata is, az erdélyi örmények körében kialakult a magyar nemzeti érzés, és ezzel párhuzamosan megszűntek irányukban az előítéletek is. A 19. század első felében, a reformkorban a magyar liberális nemesség és értelmiség az örményekben szövetségest látott az alig léte-

ző magyar polgárság pótlására. Ezt a folyamatot pecsételte meg az 1848–49-es forradalom és szabadságharc. Korábban az örmények a rendi magyar nemzet részeként integrálódtak a sajátos erdélyi három politikai nemzet és négy bevett vallás rendszerébe. 1848-ban az örmény közösség (is) elvesztette rendi jellegű kiváltságait, és ez tovább gyengítette különállását. A rendi identitás helyett azonban 1848–49 a közös nemzethez tartozás élményét kínálta.²⁹

JEGYZETEK:

¹ KONRAD SCHÜNEMANN, *Die Armenier in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias* = A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, III, (1933), 214–216.

A kérdés historiográfiájára lásd: DANIEL BEIN, *Armenier in Siebenbürgen*, Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 21 (92.) Jg., 1998, Heft 2, 143–167.

² Moldvában voltak időszakok, amikor vallási türelmetlenség nyilvánult meg az örményekkel szemben, amint ez Tokati Minász verses krónikájából is kiderül. Lásd: SERGIU SELIAN, *Un manuscris inedit și o controversă istorică*, Revista istorică, serie nouă, IV, (1993), nr. 5–6, 561–571, valamint Nicolae Edroiu kiegészítéseit Uo., V, (1994), nr. 5–6, 579–583. Lásd még SCHÜNEMANN, *i. m.*, 219–220; TARISZNYÁS Márton, *Gyergyószentmiklósi adatok az erdélyi örménység történeti néprajzához* = T.M., *Gyergyó történeti néprajza*, Bukarest, Kriterion, 1982, 215.

³ SCHÜNEMANN, *i. m.*, 217.

⁴ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt*, II, (1526–1540), Kronstadt, 1889, 172–174, 218–222.

⁵ *Approbatæ Constitutiones*, Lit. LII, Olga CİCANCİ, *Comaniile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636–1746*, București, Ed. Academiei, 1981, 20.

⁶ ÁVEDIK Lukács, *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*, Szamosújvárt, 1896, 61; SZONGOTT Kristóf, *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája 1700–1900*, I, Szamosújvárt, 1901, 98–99.

⁷ Teodor GHÎȚAN, *Expulzarea populației armenesti din Bistrița cu ocazia epidemiei de ciumă din 1712*, An. Anuar de cultură armeană, serie nouă, I, (1994), 109–118. Lásd még: SZONGOTT, *i. m.*, I, 110–116. Néhány örmény továbbra is maradt a városban.

⁸ B. NAGY Margit, *A barokk Szamosújvár születése*, Építés-Építészettudomány, XV, 1983, 27–39; VIRGIL POP, *Armenopolis - oraș baroc*, Cluj-Napoca, 2002.

⁹ Szamosújvár és Erzsébetváros először azonban csak az 1841–43. évi országgyűlésen képviseltette magát.

¹⁰ Lásd PÁL Judit, *Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században*, Erdélyi Múzeum, LIX, (1997) 1–2. sz., 104–120.

¹¹ Uo.

¹² A vallási unióról lásd: 17. oldalon kezdődő tanulmány.

¹³ SCHÜNEMANN, *i. m.*, 224–242.

¹⁴ Lásd PÁL Judit, *Armeni in Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei / Armenians in Transylvania. Their Contribution to the Urbanization and the Economic Development of the Province*, Cluj-Napoca, Romanian Cultural Institute, Center for Transylvanian Studies, 2005, 115–146.

¹⁵ TRÓCSÁNYI Zsolt, *Új etnikai kép – új uralmi rendszer (1711–1770) = Erdély története*, főszerk. KÖPECZI Béla, II, Budapest, 1987, 991.

¹⁶ Lucas Joseph MARIENBURG, *Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen*, I, Hermannstadt, 1813, 132–133.

¹⁷ SZONGOTT, *i. m.*, II, 322.

¹⁸ BENKŐ Károly, *Csik Gyergyó és Kászon leírások*, II, Kolozsvár, 1853, 62.

¹⁹ ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból*, II, Pest, 1869, 75.

²⁰ Magyar Országos Levéltár, Erdélyi Fiskális Levéltár, F 234, V. szekrény, fasc. 377.

²¹ TARISZNYÁS, *i. m.*, 99.

²² MOL, Erdélyi Fiskális Levéltár, F 234, V. szekrény, fasc. 377.

²³ Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Fiókja (Arhivele Naționale Române Filiala Județeană Harghita), F 1, II, nr. 75.

²⁴ ORBÁN, *i. m.*, II, 74.

²⁵ Michael LEBRECHT, *Über den National-Charakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen*, Wien, 1792, 98.

²⁶ Lásd PÁL Judit, *Armenian Imgage – Armenian Identity – Assimilation of the Transylvanian Armenians in the 18th and 19th Centuries – Integrating Minorities: Traditional Communities and Modernization*, eds. Agnieszka Barszczewska, Lehel Peti, Cluj-Napoca, The Romanian Institute for Research on National Minorities, Kriterion, 2011, 13–32.

²⁷ Lásd KOVÁCS Bálint, *Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, szerk. Óze Sándor, Kovács Bálint, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006, 47–68; NAGY Kornél, *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, 2012.

²⁸ *Történeti okirattár*, Armenia, I/1887, 252–256.

²⁹ Lásd PÁL Judit, *Az identitás változásai: az 1848-as forradalom és a szamosújvári örmények = Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Pál Judit, Sipos Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2010, 237–247.